

Анотація:

Пропонується аналіз поняття суб'єктності у розвитку та реалізації теорії групової рефлексії. Співвіднесені поняття складно-координованості, груповий, індивідний суб'єкти. Теоретичні засади розглядаються у контексті впроваджувальної технології.

Ключові слова: груповий суб'єкт, паритетність суб'єктів, складно-координованість, психологічна технологія, тренінг-практикум, рефлексивне управління.

Аннотация:

Предлагается анализ понятия субъектности в развитии и реализации теории групповой рефлексии. Соотнесены понятия сложно-координанности, групповой, индивидуальный субъекты. Теоретические основы рассматриваются в контексте внедренческой технологии.

Ключевые слова: групповой субъект, паритетность субъектов. Сложно-координанность, психологическая технология, тренинг-практикум, рефлексивное управление.

Resume

The article is about the concept of group subject as agent of own development. The practice of group subject development by interaction with and reflection on psychologists' team are considered. History of group subject theory are given in context of cognitive and hole psychic studies and technological using.

М.І. Найдюнов

Паритетність суб'єктності як розв'язання проблеми складно-координованості. Погляд з позицій теорії групової рефлексії

Наочні події соціального життя, що можна спостерігати як в суто українському контексті, так і в загально світовому, все більше звертають увагу на можливість ширшого наукового погляду на факти і причини "сплутаних соціальних вузлів". Такі явища - коли сталі способи управління й політичного життя набувають статусу стереотипу - ми кваліфікуємо як феномен складно-координованості.

Ми вбачаємо наявність підстав для опрацювання проблеми складно-координованості не тільки в площині її виникнення, а й площині науково психологічного осмислення та впровадження. Тобто нами пропонується не тільки бачення протиріч, але й розуміння досконалості місії втручання-не втручання психології в практику, як одного із безпосередніх механізмів протиріч.

Способом розв'язання проблеми ми пропонуємо теоретичний аналіз явища складно-координованості, як явища повноти або не повноти статусів суб'єктів у учасників соціального життя. Головною метою статті є аналіз поняття суб'єкта в психології групової рефлексії.

Науковий напрям **психології рефлексії** проголошено як самостійний у 1985 році І.Н. Семеновим та С.Ю. Степановим [38] для остаточного відокремлення від методологічної гілки вивчення рефлексії [41; 42] і, насамперед, для наукової реалізації позитивної програми рефлексивних досліджень. При цьому поняття рефлексивної психології, як поняття, що відбиває якісні співвідношення знань про рефлексію у складі інших психологічних знань та в цілій системі, не може виступати критерієм внеску в загальну теорію, яким би могли скористатися автори напряму без взаємодії із науковою спільнотою. Тому ми в межах цієї роботи ми користуємося поняттям "рефлексивної психології" та "психології рефлексії", як синонімами в значенні наукового напряму.

Самі автори напряму не приділяли спеціальної уваги науковому визначенню поняття суб'єкта. Імпліцитно воно присутнє як позначення особистостей, що самостійно або у складі групи вирішують творчу задачу чи розв'язують проблему. Під час цього процесу людина перебуває у **проблемно-конфліктній ситуації** (ПКС) — характерному стані переживання не-

достатності проявів себе у творчості (конфліктність), який є відображенням суб'єктом факту відсутності результату при розв'язанні задачі та виникає внаслідок проблемності — усвідомлення суб'єктом об'єктивної трудності, складності завдання. Стани можуть мати замасковані форми. Натомість, рефлексія - як смислова складова дискурсивного прояву свідомості, - спрямована на переосмислення стереотипного застосування набутих в попередньому досвіді схем, які в ситуаціях, що вимагають творчого підходу, стали неадекватними. Найбільше наближення до поняття суб'єкта в рефлексивній психології відбулося через введення поняття стратегії самоорганізації під час розв'язання задачі [35].

Розвиток досліджень групових рефлексивних актів при застосуванні суттєво модифікованого методу¹ привів до виокремлення з психології рефлексії її груп-рефлексивного напрямку. Саме в цій гілці досліджень постало питання суб'єкта рефлексії. Емпірія очевидно підштовхувала до необхідності наукового пояснення двох фактів: індивіди, вирішуючи творчі задачі в групі, застосовували способи, притаманні персоні, а у випадку індивідуального рішення—підходи, характерні для групи. При цьому проблемно-конфліктна ситуація групового рішення, з одного боку, набувала форми двох автономних типів конфліктності, з іншого, — проявлялася у феноменах поглинання чи підсилення одного типу конфліктності іншим. Саме ці спостереження дозволили попередньо сформулювати завдання виокремлення різних типів суб'єктності в різноманітних значущих для учасників експериментів подіях [1].

Для пояснення поняття суб'єкта в рефлексивній психології необхідно зазначити вихідну точку попередніх дослідницьких позицій. Більшість із них виходять із диспозиції "суб'єкт спостерігач (дослідник) — суб'єкт, якого спостерігають (діяч)". У традиційній науковій логіці, яка походить ще від Декарта і відома як картезіанство, принципів координати наукового дослідження полягають у тому, що ці два позначені суб'єкти розділені, причому суб'єкт-дослідник вивчає "суб'єкта, що спостерігається", як об'єкт свого дослідження.

Щодо підходу Рене Декарта [11] стосовно виділення ним суб'єкта як об'єкта дослідження необхідно зробити декілька пояснень, зважаючи на важливість цієї тези не тільки для методології науки, але й для розуміння передумов становлення психології рефлексії.

Проблема суб'єктивного як нескінченно малого

Мова іде про науку в цілому. В координатах декартівського принципу об'єктивності суттєвим є тіло, об'єкт, який має протяжність, що дає можливість його вимірювання. Все інше — внутрішня складова відображення, рефлексу (це поняття ввів саме Декарт), є для вимірювання не доступною. Фактичним наслідком такого підходу, реалізованого у дослідженнях І.М.Сеченовим [36], І.П. Павловим [28] та іншими фізіологами, є оцінка психічної складової (відбиття) як нескінченно малого в проміжку часу по відношенню до дії. Позиція дослідника може бути сформульована приблизно так: ми враховуємо, що воно (рефлексування) є, але ми не маємо методів, щоб його роздивитися, тому вважаємо його за нескінченно мале. Йдеться не просто про метод, мова йде про засади науки в цілому. Навіть вдосконалена проміжними ланками віддзеркалення дії, яка виконується у схемі акцептору дії П.К. Анохіна[5], складова внутрішнього світу суб'єкта залишається нескінченно малою. І дотепер розвиток наукових методів не долає традицію, започатковану Декартом. Тут доречно навести приклад сучасних нейрофізіологічних методів, які під час виконання досліджуваним певної дії спроможні зафіксувати навіть послідовність збудження і згасання окремих спеціалізованих нейронів. Але досліджені завдяки цим методам послідовності є лише нейрональною копією дії, а не внутрішньою суб'єктивною картиною світу досліджуваного [37].

Вивчаючи тіло, ми можемо його препарувати, занурювати в експериментальні умови, створювати моделі, які дозволяють реконструювати окремі характеристики цього тіла, його властивості тощо, навіть досліджувати рефлекси тіла. Але для вивчення суб'єкта з його внутрішнім світом таке препарування "на предметному склі" є абсолютно неприйнятним. Щоб досліджувати суб'єкта маємо перейти до іншої схеми науки.

¹ Дів. нижче

Д. Локк [16], підхопивши наукову естафету від Декарта, звертає увагу на поняття рефлексії (на відміну від рефлексу). Локк не тільки створює цим передумову для проникнення у внутрішній зміст людини (рефлексія розуміється як відбиття внутрішнього світу), але й наголошує на тому, що рефлексія має виступати критерієм істини, чим постулює залежність якості відображення зовнішнього світу від логіки внутрішнього. Розвиток цієї ідеї далі відбувався в інтроспекціонізмі та загалом у психології свідомості. Однак інтроспекціоністи, використовуючи схеми розвитку суб'єкта (удосконалення навичок спостереження за собою), в якості предмета дослідження визначили завузьку реальність. Намагаючись розкласти психічне на найменші "атоми", вони спрямовували увагу суб'єкта на відчуття, сприйняття. Таким чином, інтенція – надати досліджуваному суб'єкту метод спостереження за внутрішнім психічним світом – була прийнятною, але схема і мета дослідження знаходилась в контексті картезіанського розуміння науки. Через це форма поглинула зміст, внаслідок чого інтроспекція перестала загалом цікавити і науковців, як виробників наукового знання, і його споживачів.

Найбільш суттєвий прорив у розгалуженні поняття рефлексії відбувся у 50-ті роки 20 сторіччя у СРСР. Він пов'язаний не тільки з інтересом до змісту внутрішнього світу, а й з особистісною стратегією його автора - Г.П. Щедровицького уникнути ідеологічного контролю. Силами очолюваного Г.П. Щедровицьким московського методологічного гуртка категорія рефлексії почала активно розроблятися у стилі відокремлення від тенденцій світової психологічної науки. Особливість полягала в тому, що автори позиціонували свій підхід не як психологію, а як методологію науки. Фактично гуртківці взяли за створення особливого типу діяльності, вірніше, взаємної діяльності, яка отримала назву мово-діяльності, мислєдіяльності. Водночас, ця особлива взаємодія учасників гуртка реалізовувала ідеї тогочасної світової психології, зокрема, теорії соціальної перцепції.

Ідея призупинення діяльності для осмислення протиріч була опрацьована в московському методологічному гуртку як рефлексивна техніка "виходу в зовнішню позицію". Так ідея рефлексування, як протяжного процесу, була внесена в контекст нової практики оргдіяльнісних ігор і поступово, через осмислення цієї практики, втягувалась у науковий простір. Маючи прикладне значення і, водночас, вдалу "легенду гри, а не практичної діяльності", ця практика фактично дозволила їй замовникам отримувати рольовий ресурс обґрунтування рішень без загрози здобути клеймо некомпетентного керівника. Таким чином обидві сторони (замовника і виконавця) забезпечували обмін необхідними ресурсами. Зазначимо, що робота на замовника – то є лише верхівка айсберга, яка надбудовується над внутрішньою роботою виконавця - команди ігротехніків, загальні засідання якої виконують одночасно функції і рекрутингу, і підготовки кадрів, і розповсюдження ідей.

Рефлексія, як особливий тип пізнання за допомогою особливих процедур виходу в зовнішню позицію, мала інтуїтивний характер, визначала суміщення розвитку окремого типу дискурсу із самоаналізом схем мислення. Позитивна програма покращення відображення досягалась через застосування окремого типу схем.

Напрямок прогресував і мав популярність, зростала школа практичних методологів, проте картезіанська логіка науки і тут не була подолана. В методолого-практичному підході Г.П. Щедровицького рефлексія як і раніше, розглядається здебільшого як одномоментна схема, а весь потік дискурсу спрямовується на підгонку акту мислення під уже визначену логічну схему.

Попри сказане, у підході Г.П. Щедровицького є сенс. При виникненні утруднень в діяльності суб'єктом здійснюється рефлексія, яка передбачає призупинення діяльності і розгортання системи спеціального спрямованого в минуле спостереження. Предметом цього спеціального спостереження (і zarazом перетворення) є прилаштування мислення групи однопідумців під одну із методологічних схем. Тобто, формат рефлексії за Щедровицьким – ретроспективний: виникає трудність – рефлексуємо.

Цей винесений за рамки однієї діяльності акт ретроспективного характеру – рефлексія, – по суті стає тією ж діяльністю, але у новій формі, яка має назву мово-думка. Вона протяжна, здійснюється "поряд" з іншими індивідами, отримує особливий – протяжний – статус.

Але результатом її стає знову ж таки нескінченно мале – акт осмислення, прозріння. До того ж, здійснюється спільна рефлексія, а її результат стає індивідуальним: після прозріння відбувається побудова індивідуальних реалізацій того, що отримали в прозрінні учасники як група.

І.Н. Семенов розв'язав проблему звуження рефлексії до ретроспекції та обґрунтував поняття рефлексії як переосмислення. Він піддав критиці обертальний характер підходу Г.П.Щедровицького – рефлексія після призупинення діяльності. І.Н. Семенов увів розрізнення смислів і змістів у дискурсивному мисленні, як моделі рефлексивної регуляції творчості. Крім того, сам процес творчого мислення він розглядав як просування думки по чотирьох рівнях: предметному, операційному (які разом складають змістовну сферу), інтелектуальної та особистісної рефлексії (які разом утворюють смислову сферу). Введення особистісного рівня рефлексування, здійсненого разом з С.Ю. Степановим, конституювало поняття чотирьохрівневої схеми. Останнє сприяло залученню різноманітних систем відслідковування дискурсу, які повторювали і підтверджували закономірність: при наявності проблеми суб'єкт проявляє себе в зміні рефлексивних рівнів. Саме тут ми вбачаємо неповноту розв'язання проблеми визначення суб'єкта рефлексії. Як суб'єкт з носія проявів рефлексивних рівнів стає суб'єктом, який породжує рефлексію? Яким чином сам він, представлений у динаміці цих змішувань смислового і змістовного, стає саме рефлексуючим? Де утворюється мета суб'єкта? Чи регулює суб'єкт себе в цьому змішуванні і як саме ця суб'єктна динаміка піднімається до результату? Хоча в зазначеному підході декларується збіг рефлексії з фізичним часом, вона, однак, не перетворюється на су-протяжність, залишаючись у логіці дуалізму Декарта. При цьому школа І.Н. Семенова суттєво просувається в реконструкції дискурсу, в тому числі і в напрямку врахування в ній мети, задуму, стереотипів, але знов таки лише в логіці "для дослідника". І навіть застосовуючи схеми формуючих експериментів, школа психології рефлексії І.Н.Семенова співвідноситься з внутрішнім світом досліджуваного тільки в межах декартівських координат науки.

Новосибірський філософ І.С. Ладенко [15] просунувся ще далі в подоланні позначеної нами проблеми суб'єктного як нескінченно малого, через тлумачення поняття рефлексії як трансляції на іншу мову. Рефлексія, як акт вивільнення від стереотипного бачення предмету, виразніше виступає у своїй протяжності завдяки розмиканню мови і думки в момент перекладу з однієї мови на іншу (і не обов'язково іноземну). (В якомусь сенсі, ця ідея є продовженням уявлень Б.Ф.Поршнева [31] щодо сугестії, як єдності спільноти і своєрідної агресії, та зміни мови як контр-сугестії. Але до цього ми повернемося пізніше, при дослідженні суб'єктів, як первинних носіїв свідомості).

Вже на момент оформлення наукового напрямку психології рефлексії дослідження рефлексії в психології були настільки багатогранні й різноманітні, настільки різноспрямовані, що виникла необхідність їхньої класифікації саме за ознакою спрямування. Така класифікація була здійснена І.Н.Семеновим і С.Ю. Степановим, які, узагальнюючи масив досліджень рефлексії, проведених до 1985 року, виділили чотири підходи в її вивченні: інтелектуальний, особистісний, комунікативний і кооперативний [38]. Приєднавшись до напрямку психології рефлексії в 1983 році, ми спрямували зусилля на дослідження групової творчості. Нашим намаганням було побудувати концептуальний апарат, здатний відбити єдність механізмів рефлексії в індивідуальній та груповій творчості. Просуваючись в цьому напрямку, ми ввели поняття групової рефлексії як складної багатокомпонентної структури, яка містить у собі, зокрема, міжперсональну сферу (що складається із компонентів взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження).

Однак, в той час наше осмислення не могло запобігти поділенню рефлексивних досліджень на окремі підходи, при якому втрачалася єдність рефлексії як багатогранного феномену (хоча поняття рефлексії і було введено для подолання частковості окремих психологічних знань). Як зазначає відомий сучасний російський психолог В.М. Аллахвердов [4] в психології немає нічого страшнішого, ніж розділення: не знаємо що таке психіка, але поділили її на свідоме і несвідоме; ще не знаємо, що таке пізнання, але вже поділили його на окремі пізнавальні процеси і т.ін. Отримавши феноменологію і фактологію більш широку, ніж в конкретному дослідженні групової творчості, ми усвідомили, що потенціал поняття групова рефлексія є

більш потужним, ніж це необхідно для описання творчого процесу розв'язування малої творчої задачі, близької за типом тим, які використовував у експериментах з вивчення мислення Дункер. Реальність онтогенезу дитини, психіка якої становиться у взаємодії із дорослим, як і методологічне обґрунтування Я.О.Пономарьовим [30] поняття взаємодії надихнули нас на подальші пошуки. Першопричиною усвідомлення цього шляху було наше розуміння феноменології взаємодії, як не тільки більш складної і багатогранної, а й (що може здаватися, на перший погляд, дивним) і більш доступної для наукової фіксації та концептуалізації. Таким чином, з'явилось розуміння, що виокремлення наукового напрямку груп-рефлексивної психології не продовжує традицію поділу психічного на окремі шматки, а започатковує підхід, який вміщує як соціально-психологічні, так і загально-психологічні аспекти вивчення рефлексії.

Для подальшого розкриття поняття групової рефлексії необхідно, насамперед, осмислити онтологію групового суб'єкта, до якої ми можемо підійти, тільки змінивши схему наукового дослідження.

Принципові координати наукового дослідження

Отже, наявність водночас двох факторів — позиції спостерігача над об'єктом дослідження і розгляд будь якого досліджуваного суб'єкта через призму лише проявів його суб'єктивності— приводить до формування таких уявлень про суб'єктність, які презентують онтологічні прояви суб'єктності, а саму суб'єктність представляють як щось нескінченно мале.

Ця похідна від картезіанського розуміння світу думка про суб'єктне як нескінченно мале потребує, на наш погляд, пояснення. Звичайно, сьогодні "нескінченно мале" є категорією насамперед математичною. Але в нашому випадку саме вона відбиває істотне "майже зникнення" суб'єктного. Перебуваючи у зовнішній позиції відносно іншого суб'єкта, якого ми спостерігаємо чи досліджуємо, ми налаштовуємо наш концептуальний апарат таким чином, що, не чуючи "голоса" самого цього суб'єкта, не можемо проникнути в його внутрішній світ. Вивчаючи ж зовнішні прояви суб'єкта, його поведінку, ми перетворюємо його внутрішній світ на нескінченно мале. Ми, наприклад, можемо почути реальний голос людини, яка згідно дослідницької програми на 11-й хвилині дослідження має сказати: "Вітаю Вас!". Але в якості голоса ми будемо тут "чути" поведінку, а не дійсний голос внутрішнього світу. Єдиний шлях, який дозволяє проникнути у внутрішній світ людини, — це пам'ять (мемуари, ретроспекції, біографічні дослідження, асоціативні, семантичні техніки) як спосіб витягування смислів відносно певних ситуацій, **значущих подій**. Це дійсно методи приєднання до внутрішнього світу, якщо він супроводжується голосом, мімікою, тілесними рухами, — загалом дискурсом.

Зазначимо, що мова іде не просто про якусь одну схему, а послідовність методів, у яких стимул, проходячи внутрішню частину психічного, знаходить своє відображення. Коли ми вивчаємо поведінку, суб'єктивне дійсно є малим, тому що в загальному ланцюжку поведінки воно відбувається швидше, ніж рефлекторна її частина, зовнішня дія.

Якщо подивитись на цей процес з огляду на фіксацію психічної активності через картину активності мозкової, то можна побачити деяку копію діяльності тіла або активності індивіда. Точність цієї копії визначається ступенем досконалості інструмента фіксації і спрямуванням дослідницької програми. На сучасному рівні розвитку нейронауки в окремих експериментах вже вдається отримати досконали копію психічної активності окремої дії із розшифрування значень активності окремих нейронів. Ця копія є функціональною системою активності нейронів як компонентів дії. Незважаючи на це, ми змушені констатувати, що Декартова логіка розуміння психічного продовжує активно використовуватися природничим напрямом в психології. При цьому суб'єктивне зводиться до нескінченно малого і наука або віддає велике поле інтерпретації дії (при цьому внутрішнє уявлення при цих інтерпретаціях залишається тим самим "нескінченно малим"), або може відобразити достатньо великі відтинки психічної активності, однак вивчення їх із зовнішньої позиції спостерігача також не наближає нас до розуміння досліджуваного як суб'єкта.

Суб'єктний підхід, що розробляється в українській та російській психології, на методологічному (парадигмальному) рівні визначається К.А. Абульхановою-Славською через "прин-

цип суб'єктно-особистісної організації, що об'єднує життєвий, інтерактивний, діяльнісний простір функціонування особистості з її самоорганізацією, саморегуляцією (самокеруванням своїми психічними, особистісними і т.д. можливостями) і розвитком в напрямку удосконалення власної індивідуальності" [3, 445]. Колективний суб'єкт та суб'єкт спільної діяльності пропонується в якості предмета соціальної психології [3, 440].

Теоретичний рівень реалізації методологічних принципів суб'єктності втілено В.А.Татенком у його розумінні "реального конкретного індивіду як суб'єкта психічного життя, який є частиною цього життя і одночасно протистоїть їй в якості її носія, центра, інтегратора і користувача" [39, 497]. "Суб'єктний рівень психічного життя людини – це не тільки рівень сутнісного відображення (рефлексії) дійсності і сутнісної організації (цілеспрямованої регуляції) психічної активності", це – "рівень розвитку психіки, піднявшись до якого, людина починає ставитись до власної психіки ... як до суцього в собі... як цінності й цілі" [39, 497]. Тобто, на рівні теорії суб'єктності та суб'єкта психічного життя індивід виступає необхідним чином виокремленим від соціального контексту свого буття задля накопичення даних про інтенції і потенції саме цього індивіда. Таке спеціальне обмеження предмету звичайно не порушує розуміння соціальності, як суто людського прояву людської індивідності, але й водночас, спонукає інших дослідників до формулювання предмету, який би "клітину суб'єктності" хоча б розрізнув фізичними межами тіла індивіда. Так Брушлинський, вважає людство, народ, групу - першоосновним суб'єктом, а окремих індивідів похідними суб'єктами. Рубцов виділяє колективно-розподілену діяльність, тим самим імпліцитно розподіляє і суб'єктну функцію.

Визначення, яке дає Е.Б. Старовойтенко, підкреслює необхідність виходу за межі суто індивідуалістського трактування суб'єкта та розгляду його лише в інтеракції з суспільством та іншими: "Суб'єкт – людина, яка здатна впливати на буття інших, активна в цьому бутті, той, хто залишає слід, відкриває у зв'язках з іншими людьми можливість самовизначення і самореалізації. Однією із провідних суб'єктних інстанцій визначається свідоме "Я" або "его" індивіда, яке перетворює його ініціативи та активність в зрозумілі та значущі для інших" [32, 466]. Розглядаючи соціальну детермінацію психіки, авторка робить висновок: "соціальне – це подія, що тягнеться вічно, безперервно відтворюючи відносини між двома, декількома, багатьма людьми так, що кожний стає іншим-в-собі, а всі разом – колективним "Я"; особистість виступає концентрованим суспільством, а суспільство – розширеною особистістю" [32, 480].

Протиріччям між картезіанською методологією науки, що перетворює суб'єктивне на нескінченно мале, і сучасним концептом суб'єкта й визначається **проблема**. Зняття її можливе лише за умови виходу за межі картезіанства не тільки на філософському, загальнотеоретичному, методологічному, але і на конкретно-науковому рівні психологічної теорії та її дослідницької операціоналізації, що ми й намагаємось зробити в теорії групової рефлексії [26].

Уявлення про атомарну, автономну щодо суспільства індивідність давно піддані критиці як односторонні. Сучасні соціологія, соціальна психологія мають досить сильні позиції для запобігання робінзонадам. І розділення знання на загальну, соціальну, педагогічну психологію є виправданим інструментом наукового пізнання. Але на кожному з етапів розвитку науки інструменти необхідно приводити у відповідність до досліджуваної реальності. На даному етапі розвитку цього галузевого поділу ми спостерігаємо кризу неможливості пробитися через категоріальні рівні відокремлених одна від одної галузей, до істини: насамперед, до повноти розуміння індивідного суб'єкта як предмета соціальної, загальної та будь якої іншої психології.

За всіх зазначених обставин постає питання: яка наукова схема є більш відповідною? На нашу думку, нова наукова схема, по-перше, має бути холістичною: це має бути схема **континуальності** протікання процесів (на кшталт паралельності Лобачевського, тобто протікання одночасного, а не послідовного, або незалежного один від одного, і такого, де не відбувається перетинань). Немає "рухів тіла, потім якогось нескінченно малого протікання рефлексу, який потім дає наступну реакцію тіла" - це метафора, яку покладено в основу науки. Натомість є паралельне, об'єднане протікання процесів - континуум. Копії – не є якимось центральним механізмом рефлекса; це постійне відображення всього, що відбувається, ще і на

мові нейронів, мереж, функціональних систем тощо, як з'єднаної онтології. Так, у функціональну систему дії входять не тільки компоненти нейрональної активності, але й рухи тіла, особливості середовища [18].

Таким чином, виникає ідея **су-протяжності** тілесного і суб'єктивного. Намагаючись увести концепт, який охоплював би таку єдність і су-протяжність, Т.М.Титаренко пропонує поняття "життєвий світ", яке описує існування особистості і середовища як нерозривного цілого [40].

По-друге, в основу нової схеми науки має бути покладено **множинність**, яка полягає в тому, що суб'єкт – не один, а перебуває серед собі подібних, і зазначене вище паралельне протікання процесів у життєвому світі відображується кожним із суб'єктів. Множинність вносить додаткові виміри су-протяжності. Тільки через взаємодію суб'єктів² ми можемо увести у простір наукового розгляду нові аспекти.

По-третє, життєві світи суб'єктів мають бути зав'язані, замкнені на **подію**. При зав'язуванні світів суб'єктів у їхній взаємодії на подію, значущу для декількох суб'єктів, у нас з'являється "ключик", доступ до внутрішнього світу суб'єкта. Але значуща подія – це вже не є експеримент, який проводить один суб'єкт (науковець) над іншим (досліджуванним суб'єктом, перетвореним на об'єкт). Під таким кутом зору експеримент, як найвищий доказовий метод науки, мусить зазнати суттєвих перетворень, адже значуща подія не обмежується експериментом. Значуща подія – це частина життя. І з цієї позиції експеримент також може бути розглянутий як частина життя, значуща подія, в якій зустрічається інтерес суб'єкта досліджуваного і суб'єкта-експериментатора, що разом створюють значущу подію – експеримент. Але, починаючи говорити про значущі події в життєвому світі суб'єктів, ми виходимо за межі науки у класичному її розумінні (як не тотожної життю). І саме ці межі ми і пропонуємо змінити, змінюючи саму науку. Ми стверджуємо, що вивчити суб'єкта можливо лише за умови включення в подію дослідження обох суб'єктів – і досліджуваного, і експериментатора.

Таким чином, все вище сказане приводить до постановки завдання реалізації схеми су-протяжності. Наукова позиція має бути такою, щоб дозволяти споживачеві наукового знання надавати еквіваленти власних проявів суб'єктного життя, що, як у відношенні до самодослідження виробника наукового знання (науковця), так і у відношенні до його споживача зберігали б в собі однакові ознаки (і в теоретичному, і в побутовому форматі).

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що викладене в цьому розділі має **за мету** пошук та обґрунтування такої дослідницької позиції, яка б була адекватною щодо проявів суб'єктивного світу, до різноманітних проявів суб'єктності взагалі (на відміну від традиційного відношення до нього як до нескінченно малого).

Таке визначення мети передбачає співіснування декількох суб'єктів: користувач (споживач) знань, виробник знань (дослідник) і досліджуваний, який може бути одночасно і виробником, і користувачем. Крім цих трьох суб'єктів статус суб'єкта може набувати і наука. При цьому під наукою як груповим суб'єктом розуміється не тільки зріз науково чи професійно спеціалізованої страти суспільства, не тільки її образ в історичному проміжку часу – на момент створення наукового продукту. Розуміється вся наукова спільнота, яка в майбутньому повертатиметься до створеного в дослідженні прецеденту як значущої події, що проникає в життя наступних поколінь дослідників. З цього постає **місія психології - сприяння всебічному розвитку суб'єктності у всіх їх паритетних проявах**. (При цьому, якщо адекватно співвіднести категорію формування і сприяння, місія зливається з предметом науки психології. Наша позиція хоч і частково співпадає в цьому питанні з позицією В.С. Біблера [7], але є відмінною внаслідок підпорядкування дослідження сприянню розвитку).

² нижче

Передумови введення поняття групового суб'єкту в контексті експериментальних досліджень процесу рефлексії

Висвітливо детальніше наші лабораторні експерименти з вивчення групових рефлексивних актів із застосуванням методу реконструкції дискурсивного мислення, який нами був суттєво модифікований. Дослідження проводилося в контексті групової психології творчості і складалося з трьох самостійних частин, які водночас взаємодоповнювали одна одну. Перша була спрямована на вивчення відмінностей групової рефлексії від особистісної [20], друга — проблеми входу індивіда в групову творчість та виходу із неї [24], третя — образної складової дискурсивного мислення [10].

В контексті концентрованого викладення загально наукового та внутрішнього результату зазначених досліджень доречно нагадати обставини виникнення методу змістовного та смислового аналізу дискурсивного мислення [34]. Розвиток методу розпочався з емпіричного фіксування різниці об'єму протоколів рішення задач в експериментах І.Н. Семенова та К. Дункера [12] (Виявилось, що протоколи рішення тих самих задач в експериментах К. Дункера були майже удвічі коротші!). Після перевірки гіпотези про вплив мови на обсяг протоколу, лишився єдиний висновок — експериментальна схема К. Дункера не передбачала повну фіксацію мовної продукції як такої, що на 100% відноситься до науково цінної емпірії. (До речі, це є яскравим прикладом зовнішньої позиції дослідника, який був послідовним у дотриманні декартівських координат: суб'єктивна цінність досліджуваного трактується не в його значеннях, а в значеннях дослідника. Тим самим, звучується осягнення феноменології суб'єктності).

Аналіз І.Н. Семеновим дискурсу, що був відкинтий К. Дункером, показав: саме ці нудні для протоколювання і "некультурні" "гм" і "так", що часто-густо вимовляв досліджуванний, є смисловою складовою відтворення суб'єктом самого себе при доланні ПКС. Для доведення цієї думки І.Н. Семеновим і його науковими послідовниками було запропоновано метод змістовно-смислового аналізу дискурсивного мислення. Далі: неподільну клітину системи аналізу становила функція – як окремий пункт в чотирьохрівневій моделі творчого мислення. Функція присвоювалася окремій фразі (не завжди реченню!), як окремій одиниці думки, фізичною межею якої є дихальний цикл, що забезпечує вимову до паузи. Саме це однозначне присвоєння висловлюванню однієї функції стало перепорою у наших подальших дослідженнях: застосування такої схеми аналізу дискурсу у випадку рішення задачі групою (а не однією особою) недостатньо диференціювало нашу вибірку.

Наші доробки суттєво змінили і метод, і схему аналізу дискурсу, внаслідок чого і стало згодом питання про розширення поняття суб'єктності. По-перше, ми ввели "мікрорівень" рефлексивності через поняття параметру функції, що дозволило зрозуміти, що висловлювання і його функція є кінцевим елементом аналізу тільки на макрорівні. При застосуванні контекстуальних параметрів окрема функція почала відбивати реалії таких суб'єктивних складових як: позиція суб'єкта, контакт, спрямованість думки. Окрема фраза стала описуватися не однією функцією, як раніше, а такою їх кількістю, яка відповідала кількості виокремлених складових у контексті висловлення тієї чи іншої думки. Контроль складових контексту став здійснюватися завдяки введеному нами методу наскрізної фіксації траєкторії думок — умовній логіко-психологічній схемі [24]. Таким чином, можливість врахування контексту (тобто смислів, які лежать за межами однієї фрази) дала змогу зняти принцип поглинання найбільш вираженою функцією функцій, менш виражених у фразі. Для проникнення в мало висловлений контекст думки ми при вивченні образної складової музичного мислення, для забезпечення відповідного рівня трудності в дослідженні, перейшли від принципу підбору завдання (з наявного їх "арсеналу") до принципу конструювання завдань [25].

Розвиток нами методологічно-методичної та технічної [21] сторони реконструкції дискурсу дозволив розрізнити у потоці емпірії нові факти і феномени, що далі описані нами як складові рефлексивного механізму групової творчості. По-перше, ми зафіксували неоднорідність явища ПКС, виокремивши два типи проблемно-конфліктних ситуацій - особистісну та групову, а також декілька способів їх сполучання. Створювання досліджуваними коаліцій виявилось і ресурсом просування у предметі, і способом зняття персональної та групової

конфліктності. Рівень взаємодії членів групи виявився більш диференційованим, ніж вважалося раніше (коли розрізнялися лише комунікація та кооперація учасників). Реальність соціального почала фіксуватись у між-персональній та між-груповій сферах дискурсу (із компонентами взаємодії, взаєморозуміння та взаємоузгодження). Було доведено, що особистісні і групові рефлексивні рівні саморегуляції у стані проблемності і конфліктності можуть здійснюватися не лише вербально, а й контекстуально (через зміну коаліцій, зміну напрямків контакту), наприклад у формі інтонування, сміху, співу і навіть мовчазного слухання музики.

На цьому етапі ми запропонували вважати елементарним рефлексивним актом [23] випадки подолання суб'єктом утруднень у значимих ситуаціях та зафіксували основні **рефлексивні акти** — переосмислення, мовне транслювання, вихід у зовнішню позицію — як такі, що забезпечують зміну типу результативності творчості і збагачення творчого потенціалу особистості творця.

Для врахування впливу експериментатора на досліджуваних (при тому, що його поведінка була суворо регламентована внутрішньою і зовнішньою інструкцією) нами було застосовано прийом вираховування активності групи, як показник зворотно-пропорційний активності експериментатора, що позначило тенденцію не тільки ретельного врахування фактору впливу дослідника на експеримент, але й регламентованої ідентифікації із групою для більш глибокого проникнення у протяжні смисли ситуації. Це досягалося завдяки рольовому насиченню функцій експериментатора ще й іншими (крім власне функції експериментатора) контекстними функціями, наприклад: одного із керівників організації дозвілля у таборі праці та відпочинку, керівника екскурсійної групи, викладача майстер-класу творчості для винахідників тощо. Тобто, експеримент був вбудований як окрема подія в життєвий контекст як досліджуваних, так і експериментатора, а розподіл ролей відбувався завдяки співпраці групи експериментаторів, які забезпечували спостереження за досліджуваними і спілкування з ними у повному циклі життя і експерименту.

Спеціальні експерименти з вивчення мимовільного запам'ятовування нами дискурсу в ході розв'язання цього ж експериментального завдання навели нас на цікаві роздуми. При розпізнаванні протоколу рішення задачі тріадою, очищеного від позначок, що фіксували авторство того чи іншого висловлювання, було встановлено, що фрази, які несуть у собі змістовний рівень дискурсу, запам'ятовуються краще. Регулюючі функції виступають досить прозорими і такими, що важко впізнаються у якості індивідуальних внесків. Це наштовхнуло на думку, що не тільки певні покоління дослідників не надавали значення регулюючим сторонам дискурсу як таким, що підсилюють ефект відбиття предмету, але й самі суб'єкти, які цими регулюючими висловлюваннями підвищували власну продуктивність, не усвідомлюють їх значущості. Регулюючі висловлювання не сприймаються як цінність, що завдяки забезпеченню більшого суб'єктного проникнення в предмет підвищує результативність творчого пошуку. Тому в формуючих експериментах та в подальших впроваджувальних технологіях ми застосували спеціальні підходи, які допомагали учасникам в додаткових по відношенню до основної діяльності завданнях звернути увагу на це явище та спровокувати формування відношення до тих регулятивів, як до мимовільних і випадкових або довільних і значущих³.

Ось тут і постає питання – хто був суб'єктом того регулювання, яке здійснювалось і виконувало свою регулюючу функцію, але не відбивалось (усвідомлювалось) окремим індивідуальним суб'єктом як його авторське регулювання? З цього виходить: або це є післядовільне явище, або до-довільне для окремого учасника групового рішення. У випадку, післядовільного: ніяких протиріч в теорії немає, у випадку до-довільного постає питання про суб'єкта цього регулювання. Саме тому ми акцентували проблему групового суб'єкта [22; 1], яка на новому етапі теоретичного аналізу вимагала вивчення генетичного аспекту існування групового суб'єкта.

³ про результати - у розділі Груповий суб'єкт в контексті проектів розвитку

Генетичний аспект групового суб'єкта: онтологічний вимір

Логіка висвітлення цього розділу полягає, з одного боку, в концентрації феноменів і фактів онтологічних проявів групового суб'єкта в дослідженнях близьких, але не прямих стосовно нашої тематики, з іншого, - у зверненні уваги на аргументацію тих, хто наважується виходити за межі усталених традицій.

Насамперед, необхідно зазначити, що як таку, проблему розвитку саме групового суб'єкта не можна вважати достатньо дослідженою, але його онтологія схоплювалась при розгляді проблеми становлення людської свідомості, філогенетичного розвитку мислення тощо. Основний напрям розгляду – як із недиференційованої спільноти виділяється свідомість окремого людського індивіда. Існування спільноти як первинного суб'єкта, таким чином, приймається на рівні очевидності. Оскільки тема розвитку свідомості важлива не тільки для аналізу суб'єктності, але й рефлексії, зупинимось на цьому дещо детальніше.

Перш за все звернемо увагу на наступне. Сам факт зосередження зусиль при дослідженні генезису свідомості на етапі від більш менш сталої колективної форми свідомості до виокремлення індивідуальної, як привабливе дослідницьке завдання в межах самоочевидної наявності групової свідомості, - вважаємо, вже є доказом визнання групового суб'єкта. По-друге очевидність первинності зародження свідомості в групі не знімає проблеми необхідності пізнання того, як саме сформувалась ця групова свідомість. Наше розуміння факту самоочевидності полягає в наступному. По-перше, наявність достатньої для спостережень розвинутої соціальності у тваринному світі. По-друге, представники видів, які взаємодіють з природним середовищем в соціальному форматі — є більш інтелектуально розвинутими.

Наслідування чи клітина соціальної пам'яті?

Звернемося до досліджень генезису свідомості, які містять найвлучніші описання можливості функціонування свідомості далеко за межами тіла одного індивіда. Так Л.І. Бондаренко, узагальнюючи археологічні дослідження, зосереджує увагу на тому, що первісні люди (хабіліси, що морфологічно примикали до австралопітеків, які іще продовжували на той час своє формування саме як людські істоти) обробляли знаряддя несвідомо, *наслідуючи* дії один одного. Вивчення розташування інструментів у поселеннях первісних людей⁴ дозволяє реконструювати цей процес таким чином: декілька осіб розташовуються колом і, дивлячись один на одного і наслідуючи один одного, починають разом виконувати дії із виготовлення первинних знарядь із каменю. Із отриманої маси знарядь вибирали і зберігали зручні, а в подальшому намагались отримати, вибрати і зберегти знаряддя, схожі на ті, що вже були. Так повільно, поступово вироблялась постійна форма рубил, придатних до різноманітних робіт. Вона вироблялась практично і лише потім відбивалась у психіці людини [8, 38]. Наскільки цей варіант описаної соціальності є виразним, щоб бути відмінним і від соціальності і тварин, і людей сучасних? Відповідь на це запитання потребує введення критеріїв. Такими, на наш погляд, є дві суттєві відмінності людської соціальності: наявність, по-перше, соціальної пам'яті по-друге - соціально значущої творчої діяльності. І чи не факт ситуативної соціальної пам'яті, як ресурсу подолання обмеженості пам'яті індивідуальної відкрито Л.І. Бондаренко?

Сугестія чи механізм утворення спільного тіла?

Піднімаючись у дослідженнях первісних людей до рівня використання мови і етногенезу, відомий російський філософ минулого століття Б.Ф. Поршнев виділяє первинне протиставлення "ми-вони", виникнення якого в історії людства передуює становленню протиставлення "я-ти". У деяких мовах зафіксувалась навіть відсутність граматичної конструкції "я-ти" при наявності "ми-вони". "Ми – це дуже непроста психологічна категорія. Це не просто усвідомлення реального взаємозв'язку, повсякденного зчеплення відомої кількості індивідів. Так видається лише на перший погляд. Насправді це усвідомлення досягається лише через антитезу, через контраст: "ми" – це ті, хто не "вони"; ті, хто не "вони" – істинні люди" [31 С. 82]

⁴ При цьому під реконструкцією мається на увазі статистичний розподіл археологічних знахідок, які можуть свідчити про локалізацію людей в просторі та напрямом здійснення їх діяльності.

Розкриваючи далі феноменологію цього первинного "ми" в своїй теорії сугестії, Б.М.Поршнев зазначає, що "сутність навіювання полягає в тому, що, якщо має місце повна довіра, інакше кажучи, абсолютне "ми", то людські слова викликають у слухача з необхідністю ті самі уявлення, образи і відчуття, які має на увазі той, хто говорить. А повна ясність і безапеляційність цих викликаних уявлень з тією ж необхідністю потребує дій так, ніби ці уявлення були отримані шляхом прямого спостереження і пізнання, а не від іншої особи" [С. 155].

Не заглиблюючись у тему навіювання як механізму взаємовпливу в первісному людському суспільстві, відзначимо, що основним напрямком досліджень є визначення умов становлення свідомості індивіда. Взагалі проблема співвідношення індивіда і спільноти остаточно своє оформлення отримує лише у ХІХ столітті, коли терміни індивідуальне і соціальне завдяки тому, що починають використовуватись для позначення протилежно спрямованих політичних течій індивідуалізму і колективізму (за даними історичного аналізу відомого німецького соціолога Нортон Еліаса [43]) набувають смислу протиставлення.

Потенціал мови, який перевищує потреби окремого індивіда

У сучасному дослідженні генезу будь-якої сутності ми не можемо не враховувати новітніх філософських течій, укорінених у розумінні людської мови. Вкажемо на постмодерністську концепцію суб'єктивності, яка вирізняється протиставленням картезіанському поняттю суб'єкта – суворо обмеженого агента своєї раціональної законодавчої діяльності, що мислиться як протилежність об'єкта. В постмодернізмі людське "я" визначається як сутність, вибудована соціальними дискурсами культури, лінгвістичними структурами та практиками означування, а не тільки в них віддзеркалена. Це вже є концепція суспільно конституційованого суб'єкта, але все ж індивідуального. Саме тому деякі автори (наприклад, історик Мішель Фуко, філософ Жак Деріда, психоаналітик Жак Лакан), формулюючи смерть картезіанського суб'єкта, надають особливої ваги дискурсу як первісному середовищу в конституюванні суб'єктивності [13, 409]. На нашу думку, можливий і інший вихід із колізії, названої "смерть суб'єкта", – визнання суб'єктного статусу за спільнотою і вивчення особливостей групової суб'єктності.

Продовження логіки вивчення іншого як дискретної сутності, що з'являється в нашому досвіді, в нашій спочатку дифузній картині світу як тілесний об'єкт поруч із іншими об'єктами, призводить до нездоланного парадоксу "зустрічі": чи могли б ми взагалі зустрітись з іншим, якби цей інший первинно не існував поза досвідом як його умова? Це підтверджують дані про філогенез і онтогенез свідомості: світ об'єктів може поступово оформлюватись як уявлений (подвоєний) у свідомості тільки за умови первісної непоодинокості, первинної потреби людини передати щось іншому [14, 21]. Але лінгвісти і філософи, доходячи до "світу на першому кроці" його існування, не можуть нічого про нього сказати, бо в цьому світі самої мови ще нема. Тоді вони і звертаються до психології в надії на нові її відкриття.

Психологічний погляд на групового суб'єкта

В психології також накопичуються передумови переходу на новий понятійний апарат, в якому одиниця психічного є розподіленою. Це і погляди Я.О. Пономарьова [30] про взаємодію як предмет психології. Це і концепція суб'єктності Б.А. Базими [6], за якою клітиною психічного виступає взаємодія двох живих істот, опосередкована інформацією один про одного; а взагалі можуть бути виділені не тільки суб'єкти життя (будь яка жива істота) і психіки, а також соціальні і духовні суб'єкти, які мають колективну природу. Це і концепція нужди С.Д.Максименка [17], згідно якої народження окремої людської дитини – це продовження потреб її батьків, яке долає дискретність психічного; вона, фактично, вказує, що нужда знаходиться поза межами одного індивіда.

Повертаючись до розуміння, що індивід – це не одинак-робінзон у зовнішньому світі, варто пригадати слова філософа: індивід - не "мікроскопічне "ми", ущільнене до точки, але пункт перетину декількох, багатьох, множинності відносин "ми й вони". Індивід обирає, сум-

нівається, - він прихиляється або торкається то одного "ми", то другого, то третього. Звідси і народжується його внутрішній світ, в тому числі його вищі внутрішні якості – мислення, свідомість, воля. Людина не існує поза будь-якими "ми": навіть коли вона всього лише погоджується чи не погоджується із тим чи іншим ходом думки, вона включається на цю мить в одне "ми" із всіма іншими згодними, що протистоять "їм" незгодним чи навпаки. (Б.Ф.Поршнев [31], С. 185-186).

В соціальній психології накопичено істотний досвід вивчення групової онтології, який дозволяє уникати робінзонади індивідуального суб'єкта. Але цей досвід частіше реалізує розуміння соціального як асоціації індивідів, ніж паритетних начал.

Дуже точно виявляє причину слабкості тих наукових позицій, які розширюють межі суб'єктності поза тілесне однієї людини, В.О. Васютинський [9, 12]. Він зазначає, що "найголовнішим аргументом проти ідеї існування колективного суб'єкта є трудність або неможливість чітко визначити матеріального носія колективної суб'єктності". Відштовхуючись від полюсу неможливого – колективного "суб'єкта-структури", автор чітко вказує на стабільну й виразну сторону цієї реальності — колективного "суб'єкта-функцію". Слушним і аргументованим є саме запитання, що його ставить автор, — хто є суб'єктом колективного творення дійсності, якщо ми точно можемо констатувати наявність видів діяльності, які не мають ні процесу, ні результату інакших, ніж таких, які існують лише у колективному вигляді. Саме лише формулювання В.О. Васютинського про "простір колективного творіння дійсності" наділяє суб'єктне протяжним (на відміну від безконечно малого) статусом. Водночас, застосування ним поняття "квазісуб'єкт" звужує можливість описання колективного суб'єкта в онтологічних проявах, повертає до картезіанського образу суб'єктності.

Наголосимо на важливості зберегти, не втратити багатогранність онтології суб'єктності при введенні поняття групового суб'єкта: воно вводиться не на протигагу індивідуальному суб'єкту, а для того, аби адекватно відтворити онтологію суб'єктного балансу. Адже не дарма А.Б. Брушлінський [33] наголошує, що в психології поряд із поняттями індивід, особистість, індивідуальність з'являється поняття суб'єкт. Воно з'являється саме тому, на нашу думку, що має потенціал поєднання онтології індивідуального і соціального. Не дарма також у психології для вивчення механізмів взаємодії особистості і соціуму винайдено поняття ідентичності: "я"- ідентичності та "ми"-ідентичності людини, де перше відбиває тенденцію суб'єктивного переживання різниці, а друге – схожості, наявності спільного між людьми.; якщо ж зазирнути більш глибоко — потреби "не відрізнятись" і "бути однаковими", "не бути однаковими" і "відрізнятись".

Саме через те, що термін взаємодія передбачає наявність двох окремих сутностей, які вступають в контакт між собою, відбувається перехід до використання іншого поняття – *балансу* ідентичностей. Адже індивідуальний суб'єкт і груповий суб'єкт не протистоять один одному як протилежності, а є однією сутністю. В сучасному науковому дискурсі використовується також об'єднане поняття "Я-ми ідентичність" (Н.Еліас), яке дає відповідь на питання про те, що собою являє людина як індивідуальна і одночасно соціальна істота: "без "ми"-ідентичності не існує ніякої "я"-ідентичності; чаша вагів балансу між Я і Ми, зразки відносин між Я і Ми можуть лише коливатися в той чи інший бік" [43, 256].

Груповий суб'єкт як первинний носій свідомості

Повернемося до розгляду генезису групового суб'єкта як первинного носія свідомості. Нагадаємо, що наше звернення до цієї теми викликано пошуком причин, які сприяли достатньому оформленню поняття саме групової форми свідомості, щоб співвіднести їх з виявленою в наших дослідженнях емпірією, пояснити наявність "зайвих феноменів", яких не мало б бути, якщо виходити з точки зору загальноприйнятого погляду на індивіда як атомарну субстанцію, хоча й існуючу в широкому контексті соціальної взаємодії. При цьому, ставлячи акцент на атомарності, ми звертаємо увагу на точку відліку в інтерпретації контексту соціальної взаємодії, насамперед, в авторів тієї позиції, яка не співпадає з нашою.

На наш погляд, спроби утримувати точку відліку інтерпретації контексту соціальної взаємодії на полюсі індивідності тільки тому, що є "трудність, або неможливість чітко визна-

чити матеріального носія колективної суб'єктності" [9] збіднюють наші уявлення про суб'єктність, зважаючи на існування більш широких наукових уявлень про матерію, ніж речовина та простір. Водночас, у нас немає причин відмовлятися від робочого, операціоналізованого навантаження категорії взаємодії. Своїм завданням пошуку точки відліку ми бачимо введення часових та причинних регламентацій взаємодій для отримання хоча і складних, але сутнісних проявів групового суб'єкта.

У зв'язку з цим звернемося до відомої ідеї Я.О. Пономарьова про побічний продукт. Людина в групі може швидше знайти рішення задачі тільки тому, що є хтось, хто знаходиться поруч, також розв'язує якусь проблему і несе в собі зайві (з його особистої логіки) сліди роздумів і дій. Самі ці "зайві" радикали часто й стають єдино вірним напрямком думки. Людина може скористатися побічним продуктом і по відношенню до свого власного рішення. Але то вже питання експериментальної схеми: з чого це виходить, що проходячи експериментальне навчання у взаємодії з експериментатором, досліджуваний є автономним і спирається тільки на власний пошук?

Тепер повернемося до ключового моменту початку людської пам'яті. Ми вважаємо, що дефіцит групи як ресурсу для людської творчості, є константою — як у прадавні часи, так і сьогодні. (До речі, хоча і напівсерйозно, Я.О.Пономарьов висловлює думку про те, що відмінність людської і мавпячої творчості полягає у пам'яті, завдяки якій людина може не бути змушеною весь час думати).

Таким чином, ми фіксуємо, що не сліпе наслідування у колі обробки рубила первісними людьми виконувало первинну функцію соціальної пам'яті, а справжня повноцінна пізнавальна діяльність з використанням механізму побічного продукту. Саме це є обмеженням індивідної автономії: ресурс групи, як можливість, протистоїть неможливості – ситуації, коли цей ресурс втрачається.

Повертаючись до позиції В.О. Васютинського про групового (колективного) суб'єкта як функцію, що себе проявляє у вигляді феномену громадської думки, групового тиску тощо, спробуємо на близькому нам у часі і емоційно значущому прикладі масових протестних акцій 2004 року в Україні прояснити механізми групової суб'єктності через введені нами часові рамки взаємодії. В тих акціях навряд можна було знайти людину, яка прийшла на майдан не із своєї власної волі. Чим можна пояснити майже масовий характер потреби людей, що перебували на майдані, взяти участь у анкетуванні чи в інтерв'ю, яке проводилося в ті дні психологами? Ми вважаємо, що підвищене прагнення взяти участь в індивідуальному обстеженні (аж до утворення черги), яке за своєю суттю суперечило меті, часу і формі участі в акції, зумовлене важливою закономірністю *балансу суб'єктності*. При довгому перебуванні у стані з обмеженими звичайними каналами комунікації (при пануванні гучномовців, скандування, тисняви тощо) пропозиція відповісти на запитання анкети крім соціально корисного навантаження несла в собі нагоду відсторонитися, "вирватися" на хвилю із особливого типу групового тиску. Фактично, кожний перший користувався можливістю виокремлення себе із маси. Саме це ми вважаємо, з одного боку, проявом феномену *втоми* від одного типу суб'єктності, з іншого, - проявом *паритетності* суб'єктності, які показують нам часову локалізацію перебування одних і тих же осіб то в індивідній іпостасі суб'єктності, то в груповій.

Паритетне балансування суб'єктності може виражатися у станах стомленості від тієї чи іншої форми суб'єктності. Проте, трансляція концептуального апарату на нову мову групового суб'єкта виглядала б досить формальною інтерпретацією, якби залишалась на рівні теоретичних побудов і не впроваджувалася в практику розвитку суб'єктності на основі груп-рефлексивної технології.

Груповий суб'єкт у контексті проектів розвитку: практика рефлексивної послуги

У контексті надання рефлексивної послуги найбільш частим є замовлення з розвитку організації (як правило, комерційної структури), тобто корпоративного суб'єкта. Будь-який варіант послуги надається у форматі окремого проекту. Наші подальші роздуми про розробку та реалізацію проектів містять у собі можливість розглянути емпірію строго стандартизовану

і тому придатну для використання в дослідницьких цілях наукового аналізу. Вершиною стандартизованості проектної рефлексивної технології є власне **Проект** - спеціальний текстовий документ, у якому визначаються задум, мета, етапи, способи і результати розвитку організації і який є обов'язковим додатком до контракту, укладеного між організацією-виробником (виконавцем) і організацією-споживачем (замовником) рефлексивної послуги. **Проектна практика рефлексивної послуги — це діагностичний та практичний напрямки роботи:** текст Проекту є не тільки нормативним документом у юридичному сенсі; він є нормативним документом у сенсі діагностичному.

Забезпечення розвитку рефлексивних здібностей окремих осіб чи переважної більшості персоналу організації клієнта-замовника, здійснення фасилітації, підтримка новацій, забезпечення прийняття рішень тощо вимагає такої форми роботи, яка могла б задіяти масу можливостей для проблематизації якомога більшої кількості рефлексивних актів. Такою центральною формою роботи проектної рефлексивної технології є розроблений нами рефлексивний тренінг-практикум (РТП). Перш, ніж розкрити суто технологічно-процедурний бік РТП, дамо йому характеристику як практиці розвитку суб'єктності.

Ще на етапі проведення формуючого експерименту з основ підходу сприяння розвитку рефлексивності були виключені риси практики оргдіяльнісних ігор. Ми виходили з того, що: рефлексивний підхід не може бути реалізований тільки на ґрунті одного типу ведучої діяльності людини (наприклад, гри); механізмами, на які необхідно спиратися при здійсненні впливу, можуть бути тільки механізми науково-психологічні, а не лише методологічні; сама практика повинна бути регламентованою, фіксованою як емпірія, що може бути використано в науковому дослідженні. Обов'язковою частиною будь-якої реалізації РТП є модулі - тренування мінімуму навичок підтримування специфічної групової дискусії та вироблення творчих рішень. Саме відсторонення від аспекту "гри" в часи на зламі тоталітаризму дозволило нам здійснювати практику розвитку рефлексії, бо для багатьох клієнтів-замовників рефлексивної послуги аспект серйозності, "неіграшковості" пропозиції був критеріальним.

Як зазначалося раніше, процедура формуючого експерименту забезпечувала досвід створення рефлексивних актів як реальності, яку дослідник, застосовуючи певні методи, може контролювано викликати у досліджуваного. На початковому етапі розвитку практики РТП клітиною започаткування рефлексивного акту була творча задача, яка розв'язувалася групою дітей, дорослих, професіоналів, відпочиваючих тощо⁵. Варіаціями рефлексивних актів були так звані впливи-надбудови: рекреаційна гра, відвідування музею, розгалуження якоїсь теми в груповій дискусії тощо. Запровадження саме цих заходів поставило завдання відібрати досить короткі процедури групової дискусії, які б локалізувалися в осяжному часовому просторі і з великою вірогідністю перетворювалися б у рефлексивні акти — тобто періоди життя з такими їх складовими як осягнення об'єктивної трудності, переживання неспроможності і знаходження рішення. Іншим нашим завданням було наступне: відірватися від базової апробованої формули проектування проблемності та конфліктності через використання малих творчих задач (задач на кмітливість). Далі будуть розкриті декілька принципових моментів, що конституують практику рефлексивної послуги.

Перш за все, звернемося до поняття події. Саме подія, вчинок відокремлюють буденність від того, чого прагнуть і, водночас, страшаться люди — Справжнього Життя. Статус РТП як непересічної події від початку задається наявністю змістових і смислових **невизначностей**, які учасники РТП хочуть і мусять визначити, отримавши відповіді на запитання: "А чи не для того покликав керівник психологів, щоб когось скоротити? А чи не для того психо-

⁵ Так, наприклад, створюючи типологію стратегій об'єднання зусиль у групі при розв'язуванні задачі, ми спочатку не могли точно втиснути значимість тих чи інших типів саме тому, що наш обсяг експериментальної схеми осягав тільки факт простору, часу від початку читання інструкції до слів експериментатора "Ваше останнє рішення прийняте". Як тільки ми перейшли до експериментальної схеми, яка включає відстежування досліджуваних в контексті життя, як тільки ми наділили їх правом переходу в інші групи для рішення завдань, то ми зрозуміли, що люди уникають бути присутніми у такому типі об'єднання зусиль як "вимушена єдність". Тобто, фактично такий тип стратегій є наслідком обмеженості нашої експериментальної схеми.

логи наполягають на дотриманні принципу нарощування в спільній творчості, щоб довідатися про всі мої секрети і, тим самим, позбавити мене переваг перед іншими фахівцями-учасниками тренінгу?" Такі думки як похідні від елементів невизначеності під час надавання рефлексивної послуги трапляються майже в кожній групі і спадають на думку майже кожному її представникові.

Настановочними, первинними **способами задавання контрольованої проблемності і конфліктності** в РТП стають дійсні публічні цілі, які формулює замовник (наприклад, відповідність рівня якості послуги (товару) ціні, за якою пропонує їх ринку організація замовника; м'якої сторони ціни товару — ціні праці, як складової ціни компанії і т.ін. Взагалі все, що стосується торгівлі чи виробництва — від складання плану дій на випадок дефолту до скорочення ризиків у випадку об'єднання компаній або роздрібнення підрозділів однієї компанії — містить у собі достатню проблемність за умови, якщо вона буде переведена в персональну відповідальність за наслідки групової дискусії).

Таким чином, вихідним? способом забезпечення розгортання рефлексивних актів у РТП є доведення до відома його учасників тієї обставини, що РТП не є грою, і що кінцевим результатом участі кожної людини у дискусії буде прийняття нею персональної відповідальності за прийняті групою рішення, визначені напрямки діяльності та способи їх реалізації. Саме ж "доведення до відома" відбувається в звичній, буденній формі — наказу по організації про факт тренінгу-практикуму, у якому зазначаються повноваження та відповідальність кожної із сторін, а також правила їх взаємодії.

Технологія рефлексивного тренінгу-практикуму передбачає застосування низки базових **процедур**, якими є: коло обговорення (певної теми, проблеми), коло відношення (до висловленого у колі обговорення), запитання на зрозуміння (учасників групи один до одного з приводу висловленого і з метою співвіднесення розуміння дійсному змісту висловлювання), проблематизації (які через зміну контексту, точки зору на проблему, що обговорюється, спроможні надати нового поштовху для її розв'язання) та рефлексія (як публічне самодослідження, що відбувається в образній формі, в дії, як раціональний дискурс). У РТП учасники зобов'язані дотримуватися певних **правил**: виступати обов'язково, у свою чергу, яка визначається згідно принципу компетентності; виступати з нарощуванням (уникаючи простого повторення вже сказаного в колі), не втручатися в мовну арену під час виступу учасника, який реалізує своє право висловлювання згідно черги; не вступати в діалог іншим способом, ніж через посередництво тренера; заборонена критика; заборонено маскувати незгоду під розуміння і розуміння під незгоду; обов'язковою є фіксація кожної своєї думки чи думок будь-якого учасника групи в найбільш повному їх обсязі поза контекстом цінності.

Спробуємо показати потенціал проявлення суб'єктності деякими із наведених складових (процедур, правил) технології РТП. Чи є конфліктним для групи, що бере участь у РТП, і окремих її учасників принцип висловлювання згідно черги від найменш компетентного до найбільш компетентного? Звісно, так, тим більше, що ця оцінка компетентності у колі РТП може не відповідати фактичному статусу людини⁶. Чи є проблемною (конфліктною?) вимога так розгалужувати тему обговорення, щоб висловлювати думку не тоді, коли вона виникне, а тоді, коли підійде черга для виступу? Чи несе в собі утруднення ситуація, коли підготовлену учасником для виступу думку, за мить до нього висловлює партнер по діалогу? Чи є конфліктним для учасника пониження в статусі компетентності внаслідок повторення думки іншого без нарощування? Як бачимо, у РТП потреба замовника підвищити свій рівень бачення професійного предмету забезпечується не на матеріалі умовних завдань (як це частіше за все практикується в традиційних тренінгах), а через оформлення нагальних проблем організації в завдання і задачі, які стають предметом обговорення в РТП. Тобто, використовується спосіб, який, з одного боку, містить у собі можливість утримання для будь-якого прошарку організації необхідного рівня складності обговорення, з іншого — має потенціал завершення майже кожного з таких завдань рефлексивним актом одним, декількома, багатьма учасниками обговорення.

⁶ Принципи, цінності, способи оцінки компетентності теж строго регламентовані, але зараз не розглядаються.

Який механізм закарбований у згаданому вище правилі "обов'язкового нарощення"? Механізм розширення внутрішнього плану розумової дії кожного учасника. Чому не можна висловлювати незгоду з чієюсь позицією (критикувати), не поставивши запитання на зрозуміння? Тому що обов'язок з'ясування не тільки думки, але й позиції щодо цієї думки, закладений як підґрунтя цієї процедури, забезпечує учасникам можливість доведення їх до максимуму можливої повноти бачення при створенні інновацій. Ще в лабораторних експериментах нами було показано, що в уявній позиції "вчителя" учень вирішує творче завдання вищого від своєї вікової норми рівня складності, в той час як з позиції "учня" ці завдання видаються йому занадто складними. Це засвідчує пов'язаність інноваційних досягнень з позицією. Процедура "запитання на зрозуміння", з одного боку, знімає стан самоочевидності (позиції, яка не виокремлена чи то за критерієм продуктивності, чи то згоди-сумніву, конкурентності тощо), з іншого, - розмикає стереотип незгоди, що маскується під розуміння (чи незрозуміння), і остаточно допомагає незгідним затримувати свою реакцію протесту, яка будучи втіленою у мовну формулу зрозуміння, принципово змінює норми конфліктності, властиві окремій особі і колективу в цілому.

Конфліктність з суто творчої спроможності реалізовувати себе у групі замінюється конфліктністю спроможності реалізувати себе у групі, якою керує тренер. Тренер – зовнішня інстанція. Протест проти тренера – це, в першу чергу, протест проти форми, що саме по собі менше пригнічує автора конфліктності. Досвідченість тренера в розпізнаванні і перемиканні конфліктності, яку він викликає "на себе", знімає її в дуже короткий час, по-перше, саме тому, що тренер вміє збалансовувати конфліктність, по-друге, тому що позитивний ефект форми, яку він пропонує, починає спрацьовувати як ефект рефлексивних актів.

Рефлексивна процедура — це система прийомів тренерів із створення нових і передачі наявних рефлексивних зразків. Тренер якісно змінює рівень продуктивності групи, вводячи дискусію по предмету в заготовлену форму та доповнюючи роздуми окремими включеннями типу: "А якщо наважитися?" Згідно з даними дослідження пам'яті рефлексивні вставки не запам'ятовуються як фактор впливу, але спрацьовують. Таким чином, самооцінка індивіда і групи підтримується на достатньо високому рівні.

Вершиною стандартності проектно-рефлексивної технології, центральною ланкою якої виступає РТП, є Проект: спеціальний текст про задум, мету, етапи, способи і результати розвитку організації, який є додатком до контракту між організацією-виробником (виконавцем) і організацією-споживачем (замовником). При цьому текст Проекту є не тільки нормативним документом у юридичному сенсі. Він є нормативним документом у сенсі діагностичному. Таким же нормативним та діагностичним текстом є так звана Попередня угода, яка до початку РТП укладається з кожним учасником тренінгу між ним і одним з тренерів. Тож уже на етапі зустрічі тренера та учасника тренінгу з приводу підписання угоди виникає безліч гіпотез про прогресивність/продуктивність/регресивність стратегій самоорганізації і групової організації корпоративного суб'єкта. Швидкість прочитування угоди учасником, обсяг засвоєної ним при цьому інформації сприяють накопиченню відомостей про провідні способи інтелектуальної роботи, моральні цінності тощо.

Чи сприяє факт свідомо підписаної угоди, змістом якої є встановлення правил взаємодії між сторонами (тренерами, керівним складом і рядовими учасниками), захисту прав кожного учасника? Безумовно, сприяє. Але попередня угода — це не тільки спосіб полегшення реалізації права будь-якого з учасників на помилку. Це водночас основа забезпечення найголовнішої технологічної можливості — центрування і перецентрування суб'єктності.

Ще в лабораторних дослідженнях було помічено, що під час творчого розв'язання задачі учасники створюють коаліції саме для більш активного просування на певному етапі розв'язування задачі, з цією ж метою потім змінюють ці коаліції. Далі було встановлено, що і зміна складу груп також сприяє продуктивності. Ці спостереження привели нас до застосування в РТП технології постійної (але гармонійної) зміни складу підгруп, у яких ведеться інтелектуальний пошук рішення проблеми. Саме рухомий склад робочих підгруп і проявлення в них окремих робітників то в контексті поряд з топ-менеджером, то - з першою керівною осо-

бою компанії, то просто в новому сполученні ієрархій відділів, забезпечує можливість впровадження ідеї неієрархічного (рефлексивного) управління для розв'язання окремих предметних задач: чи то створення робочих груп, чи несподіваної зміни структури підприємства, чи то прийняття рішення взагалі про продаж бізнесу і придбання нового, де даний склад команди буде більш ефективним.

Таким чином, створивши ніби-то громіздку й недоречну формулу поєднання статусів — замовник, спів-замовник, виконавець — ми фактично від самого початку надання послуги (РТП) конституюємо коаліційну природу цього по-дієвого заходу, який має потенціал провокувати розпад старих і утворення нових групових суб'єктів у межах корпоративного суб'єкта — споживача рефлексивної послуги.

Способом проникнення у смислове поле учасників у ході таких трансформацій є так звана процедура публічного самодослідження — рефлексія. Учасникам пропонується на перший погляд дуже просте завдання — звітуватися про нове в собі, в колективі в цілому, свідком якого вони стали за період події тренінгу-практикуму. Звітування відбувається за напрямками: почуття, досвід, знання, відносини. Контрольне (на виході з РТП) тестування тестом 20-ти речень (кожне з яких повинно містити особові займенники "я" або "ми" та похідні від них і стосуватися події тренінгу-практикуму) від одного колективу до іншого підтверджує, що аудиторія відбиває у своїй свідомості подію не тільки в логіці інтелектуального пошуку (як це ми зазначали в експериментах з дослідженням пригадування події-експерименту [22]), а й в смислах, рефлексивних формулах, переживаннях значущості.

Тут доречно пригадати проблему гонки тестових озброєнь, на яку вказував Поддяков [29]. Створюючи тест, ми сприяємо виокремленню і розвитку певних здібностей і, водночас, пригнічуємо інші. Таким чином, діагностика являє собою боротьбу між сприянням одному типу суб'єктності і пригнічуванням іншого. У нашому випадку (в РТП) в якості "тестового матеріалу" для аудиторії виступає, зокрема, об'єднана одним концептуальним апаратом група тренерів (що реалізує діагностико-розвиваючу технологію) у своїй віковій, кваліфікаційній, гендерній різноманітності, представленості різних типів темпераменту і комунікативного стилю. В особі будь-кого з тренерів, обираючи його як керівника своєї групи, кожен з учасників тим самим має можливість обрати і відтворити (через порівняння) свій власний інтелектуальний стиль на будь-якому з обраних напрямків розвитку змісту. Важко висловлювати думки в раціональній формі? То можна розвивати тему у віршованій, малюючи, добираючи метафори, винаходячи інші - нові форми. Чи є в такому способі дослідження загроза пригнічення якихось здібностей? Мабуть є, але на порядок менші, ніж в традиційній тестовій діагностиці, і на сьогодні — це крок вперед.

Команда тренерів — це не просто варіації стилів для вибору споживачів. Це цілісний груповий суб'єкт, що здійснює певну діяльність і існує для споживача то як суб'єкт груповий, то як суб'єкт індивідний. І в тому і в тому випадку він не просто декларує необхідність рефлексії — він демонструє зразки рефлексування. Крім того, він настільки наближений до досліджуваного, що ймовірність втрати інформації про суб'єктне кризь звужену експериментальну схему стає дуже малою.

Завдяки чому відбувається це наближення? По-перше, і замовник, і виконавець, і користувач (що стає спів-замовником) послуги разом потрапляють в значущу подію розв'язання окремої проблеми, що має об'єктивно або суб'єктивно професійний характер. Об'єктивне тут — відсутність відомих схем рішення і відповідей для даного конкретного випадку, суб'єктивне — унікальність події, яка дозволяє апелювати до відомих професійних підходів, але конкретне її розв'язання має також високу ймовірність негативного завершення.

По-друге, виконавець має компетенцію культивування переосмислення і досвід рефлексування, перетворення значущого в суб'єктивно протяжне аж до запаралелювання, коли значуще відбивається як власне своє і також тих людей, які, можливо, ще не розуміють значущості суб'єктивного, що відбувається. Найцікавішим є те, що з моменту, коли виконавець приймає власні задачі і всі суб'єкти вступають в поле спільної події, починає втрачатися ме-

жа, яка відокремлює групи виконавців, учасників, замовників одну від одної завдяки здійснюваному взаємовпливу.

У деякі моменти вихід групи із стану значущості події відбувається лише завдяки професійній пам'яті виконавця і наявності у нього таких задач. Особливо в умовах достатньої коаліційності створюється стан, який можна назвати станом тимчасового групового суб'єкта. Сутність цього стану (і процесу взаємодії) полягає в тому, що одні можуть уступати власну суб'єктність іншим, а ті інші - накопичувати її заради третіх, згідно більш значущої мети і цілей, які можуть перевищувати такі, що міг би поставити окремий індивід або коаліція.

Саме тут постають концептуальні питання індивідуального внеску в подію і "несіння" події, яка сталася у групі, окремим індивідом. Груповий суб'єкт може розглядатись як цінність і спосіб самоорганізації. Що можуть "винести" з групового суб'єкта окремі його члени, що взяли на себе місію суб'єктності? Цю місію неможливо розкласти на окремі атоми чи молекули індивідів. Виходячи із реальної взаємодії групи, ми виносимо із собою групового суб'єкта, несемо групу із собою в наявному подальшому дискурсі. Саме тому можлива ідентифікація і кваліфікація цих феноменів через аналіз дискурсу, а також процедурна організація через вплив на розгортання цього дискурсу.

Маючи функції та повноваження розширення відбиття реальності учасниками тренінгу в ході її перетворення, команда тренерів складає багатоманітну опору продуктивності цілої групи. Фактично, не пропонуючи конкретних рішень, а тільки збалансовуючи певну щільність рефлексивних функцій у контексті всього вчинкового простору, тренери на певному етапі стають суттєвим доповненням до потенціалу суб'єкта учасників і суб'єкта замовників. Згідно сформульованим нами теоретичним положенням, для переведення рефлексивного потенціалу в актуальну форму необхідно застосувати спеціальну рефлексію виокремлення внеску кожної із сторін, які є виробниками думок. Переведення роботи в РТП у режим зміни коаліційностей як ефективний спосіб рефлексування внесків є також фактичним доповненням групи споживача зразками рефлексування і, знову ж таки, без пригнічення самооцінки учасників.

Маючи ризик, що група-споживач виявиться неспроможною самотійно започатковувати і реалізовувати надані групою тренерів рефлексивні зразки, суб'єкт-виконавець, виходячи із теоретичного положення про те, що рефлексивні регулятиви не відбиваються у свідомості як цінності і доволі рідко застосовуються як ресурси продуктивності, розпочинає наступний етап відчуження своєї рефлексивної суб'єктності. Періодичні процедури публічного самодослідження підтягують зовсім не значущі (з огляду на культурні стереотипи) "так", "ну", "е-е-е", "та хто його знає" (що є частиною дискурсу учасників) не тільки до свободи використання їх як ресурсу саморегуляції, а й спонукають до пошуку більш привабливого - окультуреного - формату регулятивів.

Розглянувши логіку поступового насичення суб'єктності споживача своєю суб'єктністю, яка проникнута наскрізь задумом поступових технологічних втілень на ґрунті притаманних і природних для тренерів думок, мовних конструктів, переживань, доречно поставити собі запитання: "А чи не проникає у виконавця разом із перетіканням від нього до споживача рефлексивної складової якась інша сутність, що є сутністю споживача?" Суб'єкт-виконавець, маючи функції та повноваження з розширення відбиття споживачем реальності здійснює також і контроль себе (окремого тренера) як перемінної у значущій події. Способи цього контролю наступні: 1) опанування проектом як нормативним документом і як інструментом завдання простору рефлексивного середовища (провокування стереотипів та підтримки рефлексивних актів); 2) самовизначення в колі інших тренерів на здійснення певних функцій в реалізації проекту (обов'язковим є зчеплення функцій діагностично-концептуальних з організаційно-розвиваючими); 3) трансляція загальних обов'язків виконавця в персональну стратегію ведення переговорів з укладення попередньої угоди з учасником; 4) колективне створення тренером сценарію (принципів і послідовності розгортання у часі завдань на весь період РТП на підставі проекту) та бази даних про потреби та ресурси, отриманні за весь час збору інформації; 5) виконання сценарію з дотриманням стандартів рефлексивних процедур; 6) участь у коор-

динаційних нарадах тренерів і замовника з корегування сценарію; 7) складання віртуального або фактичного акту здачі-приймки зобов'язань, визначених у попередній угоді (рефлексія разом із всією аудиторією учасників); 8) участь у здачі робіт замовнику (рефлексія із замовником); 9) дослідницька, методична, особистісна та групова рефлексії, та рефлексія результату.

По завершенню РТП відбувається виокремлення наукового та методичного результату, яке сприяє завершенню побудови кожним тренером загальної картини події. Але основною метою цього заходу є фіксація оперативних слідів події, що відбулася, як наукової цінності. Обов'язкова особистісна рефлексія тренерів виконує функції антикризової психологічної взаємодопомоги та забезпечує оформлення особистісного росту. Групова ж рефлексія тренерської команди забезпечує готовність до режиму самореалізації групового суб'єкта.

Тривала практика проведення РТП дає підстави стверджувати, що в багатьох випадках дія (слово як дія) водночас є і рефлексією. "Темне м'язове відчуття" (за Сеченовим), як образ, який складається, є не меншою складовою відбиття внутрішнього світу, ніж дискурс чи дистанційні канали. В той же час трапляється, що дія не інформує нас про внутрішню цінність для суб'єкта того, що він зараз відбиває у своїй свідомості. Це спонукає нас до визначення проблеми співвідношення діяльності і рефлексії - ідеального (нескінченно мале) або протяжного в акті рефлексії.

Зафіксувавши процес рефлексії як потік, як безперервність перетікання, зміни поєднань смислового і змістовного, групового і індивідуального, емоційного і раціонального, ми поставили проблему локалізації акту рефлексії і його розпізнавання в процесі рефлексії і в рефлексивній процедурі.

Розроблена нами система особливих процедур — модулів, близьких актам переосмислення, використовується виключно в життєвій події! І тільки в присутності дослідника в контексті дослідження!

До формулювання нами вимоги вивчати рефлексію у життєво значущих подіях на прям психології рефлексії у деяких окремих випадках потерпав від ефекту "перетікання дискурсу". Йдеться про те, що в межах рішення між компонентами, функціями моделі дискурсивного мислення відбувається перетікання їх питомої ваги⁷ без можливості "заземлити" їхні профілі, що склалися, чи то у площину показників продуктивності, чи то у стратегію самоорганізації.

Ця проблема розв'язується нами через пошук (винахід) нової мови, нового дискурсу в контексті життєвої події! Цей наш дискурс є розміщенням рефлексії не в схему (як це відбувалося у Г.П. Щедровицького), а в процедуру, що дає людині більшу кількість ступенів свободи. Для людини процедура - це всього лише незвичність умов ведення групової дискусії. Не припиняючи розвиток предмета, ми, тим самим, підвищуємо вірогідність того, що результатом кожного циклу дискусії, кожної процедури стане підвищення рівня суб'єктивізації предмета. А тренер – психолог – дослідник відслідковує наявність подійності! Саме це дає можливість констатувати: за цих умов відбувається рефлексія в протяжному сенсі, а не автоматизованій дії вимови формул.

Людина пізнає себе здебільшого на всій протяжності проникнення в предмет. Вона і відчувати, і відобразити себе починає одночасно з переробкою предмета, тим самим більше помічаючи внутрішню складову діяльності. Внутрішню, особистісно значущу її складову. Помічаючи, розрізняючи ці "побічні", цінні для себе складові діяльності, опрацьовуючи суб'єктивно цінні проміжні продукти, людина суб'єктивізує предмет. (Робітниця, що працює на конвеєрі, загортаючи електричні лампочки, відповідає інтерв'юєру: "Кожен папірець шурхотить по своєму"!).

Ми постулюємо (і пропонуємо) можливість рефлексування через процедуру. В кожному модулі процедури ми завершуємо акти рефлексій як прогнозовані і процесуально, і результативно. Таким чином, нескінченне перетікання дискурсу між функціями і компонентами

⁷ При кількісній оцінці окремі функції вираховуються як питома вага від всієї кількості функцій цілісного дискурсу в межах розв'язання окремої задачі.

стає регульованим під позитивну програму власної мети учасника — він знає заради чого його "я" робить це в життєвій події. У такому контексті виникає можливість порівнювати рефлексивну складову дискурсу не із критерієм, що заздалегідь визначений експериментатором (наприклад, продуктивності), а з критеріями самих учасників події.

Отже, саме процедурно-модульний підхід перетворює звичайне перетікання, звичайну констатацію процесуального характеру рефлексії у рефлексію довільного характеру, зберігаючи при цьому і суб'єктивно значуще, як єдине для дослідника і досліджуваного, або ж достатньо близьке і достатньо єдине (воно все одно стає унікальним досвідом).

Попри це, весь процес залишається достатньо розгорнутим і цілісним, оскільки його суб'єктом є суб'єкт груповий. Маркування тренерами себе, як учасника можливе при уподібненні тренера під ту коаліцію, в який він знаходиться.

Окрема особа має мало шансів здійснювати повноцінну пізнавальну активність поза межами свого типу коаліційності. Явище **коаліційних суб'єктів** – це об'єднання індивідних суб'єктів на шляху утворення повноти групового суб'єкта.

Паритетність групового й індивідного суб'єктів

Вище ми постулювали пра-колективний спосіб утворення людської свідомості, пра-колективний спосіб формування психічного людського і розділили два принципових глибинних і паритетних способи суб'єктності — спосіб суб'єктності індивідний і спосіб суб'єктності груповий (колективний).

Спосіб групової суб'єктності є головним і провідним з точки зору появи свідомості, тобто ресурсу, який також переспеціалізував нейрони, забезпечивши їх реагування не тільки задля накопичення актів індивідуального життєвого досвіду, а для накопичення життєвих актів у відповідній їх значущості в середовищі інших істот. При цьому значущість - для них і для себе враховує також і майбутні можливості.

У психофізіологічних дослідженнях отримані дані про істотні відмінності нейронної організації зовні однакових поведінкових актів і її схожість для поведінок, що зовні розрізняються. Взагалі здатність нейронів спеціалізуватись під поведінкові акти у людини проявляється в спеціалізації не тільки на поведінкові акти, але й на слово, на стосунки. Накопичення життєвих актів у відповідній їх значущості в середовищі інших істот, це те, що Б.Г. Мещеряков [18] визначає як "збагачене середовище". Тобто, перебування в природному середовищі і відношення до природного середовища через спільне спів-відношення, спів-осягнення первинної групи має принципово важливе значення не тільки як сучасний спосіб існування, але і як спосіб породження нового ресурсу, що забезпечив ініціалізацію.

Ось цей новий ресурс, який забезпечував нове психічне віддзеркалення у вигляді свідомості (со-знання) назавжди зберіг в особі потребу колективізму і хоча б періодичного входження в процеси співпереживання, причетності, спільності. Але другий бік спільної дії, комунікації та пізнання не відміння ресурсу автономії, яка в попередніх ланках еволюції також набула необхідної спеціалізації. Наявність двох ресурсів виживання - автономного та об'єданого способу реагування в зовнішньому середовищі - в людському варіанті об'єднання проявляється як виокремлення індивідності з об'єданості. Тобто, в людському роді існує одночасно дві тенденції - тенденція індивідуалізації (розототожнення) і тенденція поглинання (ідентифікації), або ж зв'язаності, спів-протяжності.

На користь існування багатоваріантності людської суб'єктності свідчить і позиція Ю.І.Александрова [37], який наголошує на єдності емоційного і свідомого механізмів регуляції психіки. В контексті досліджень "психології рефлексії" відбиття та глибинна орієнтація у своїй конфліктності і є причиною розгортання глибини рефлексування. А якщо глибина є неосяжною з міркувань персонального ресурсу? Аллахвердов [4] стверджує, що саме механізм свідомості відіграє роль не тільки презентації нашому я спільного знання, але й навпаки! Свідомість - це фільтр, який забезпечує багаторазове неусвідомлення окремої інформації.

Поєднуючи сучасні данні з проведеним нами генетичним аналізом, ми вважаємо, що первинним моментом, який ініціює потребу у зміні суб'єктності, є **дефіцит ресурсу**, механіз-

мом же переключення варіантів суб'єктності є конфліктність, яка змушує "сканувати" ресурси як варіації середовищ, надбудованих над природним середовищем.

Вторинним моментом запита на зміну суб'єктності є **втома від суб'єктності** однієї якості: індивідної (втеча від відповідальності, знеосмислення життя та інші феномени) та групового (колективно-розподіленість, індивідуалізація, виокремлення, відчуження тощо), а також право на безсуб'єктність індивідного суб'єкта для отримання ефекту самовідчуття групового суб'єкта. Безумовно, не тільки логіка розвитку дитини як представника людського роду підштовхує батьків до спонукання її від етапу до етапу бути більш автономною, а й їх втома від необхідності бути продовженням тіла дитини. Підтримка колективно-розподіленої функції суб'єктності – це, безумовно, ресурс, але водночас і обтяжлива витрата!

У даній роботі ми виклали модель зміни суб'єктності при подоланні проблемно-конфліктної ситуації. Для її варіанту — складно-координованості як розпаду системи традиційного управління, викладено в роботі "Рефлексивна подія: коаліційність – повнота групових суб'єктів як складова рефлексивного управління" [27].

Таким чином, ресурс групи зміцнює особу, ресурс особи розвиває групу.

Експериментальна робота Л.А. Найд'юнової показала відмінність дискурсу індивідів які нарощують у групі рівень своєї персональної продуктивності, і тих, хто його втрачають [24]. Практика підтверджує можливість технологічного впровадження через дії тренерів цих дискурсів як факторів підсилення персони чи групи.

Проведені РТП містять матеріал, який дає нам змогу сформулювати припущення про те, що невідреагованість особою впливу групи в по-дієвому статусі лишає в ній радикали, які і можуть бути онтологією групового суб'єкта в індивіді. При цьому, його дія в персоні відбувається без паритетного діалогу. Дані роздуми передбачають можливості формулювання завдань з переосмислення багатьох психологічних понять: свідомості,⁸ несвідомого, підсвідомого, механізмів захисту тощо.

Понятійний апарат науки в цілому розвивається як проникнення в сутність категорійного устрою. До 19-го століття людство обходилося без поняття індивіда в сучасному його розумінні. Таким же чином наука існувала без поняття суб'єкта. Але тепер "суб'єкт" набуває значення не тільки як поняття, що вдосконалює і насичує певним смислом вже сталі поняття особистості і індивідуальності, а й порушує питання про баланс індивідної та групової форм суб'єктності. Саме на цьому теоретичному ґрунті — визначення статусу суб'єктності — окреслюється бачення розв'язання проблеми складно-координованості. Наявність "заплутаних вузлів" у соціальній тканині, відбитих чи то в нашому відчутті, чи то у висновках експертів - це ознака не тільки стереотипності соціальної дії, але й ознака порушення паритетності суб'єктності. У площині теорії нашим баченням розв'язання проблеми є саме відстоювання думки про баланс індивідної та групової форм суб'єктності та баланс впроваджувального та теоретичного боку науки, де лише вона сама претендує на статус суб'єкта. У площині впровадження запропонованого бачення проблеми її розв'язанням є опанування суб'єктами рефлексивним управлінням — управлінням, яке здійснює свої функції не тільки по відношенню до сталих суб'єктів але й тих, що перебувають у статусі становлення, чи навіть існують тільки у вигляді нужди окремих суспільних агенцій.

Література

1. Naidenov M. About the problem of subject of group reflection // Abstracts of 3st European Congress of Psychology - Abstracts. 4- 9 July. 1993. - Tampere. Finland, 1993, p.324.
2. Naydonov M. An informed consent as a conventional and diagnostic procedure of conclusion an agreement // 28th International Congress of Psychology. -August 8-13, 2004. - Beijing, China. – p. 186.
3. Абульханова-Славская К.А. Состояние современной психологии: субъектная парадигма // Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гуадеамус, 2005. – с. 428-450.
4. Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс. Экспериментальная психология. СПб.: ДНК, 2000.

⁸ До, речі українське з-відома є не менш красномовним від російського "со-знание" і англійського, яке ще більше несе смислові відтінки підпорядкованості, відданості.

5. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем // Принципы системной организации функций. – М., 1973.
6. Базима Б.О. Соціальний і духовний суб'єкти //Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. -Вип. 26, в 4-х томах, том 1.
7. Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры (Два философских введения в двадцать первый век). Москва: Издательство политической литературы, 1991.
8. Бондаренко Л.И. У истоков логического мышления.- М.: Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Философия"; N 7).
9. Васютинський В.О. Феноменологічний зміст спілкування в просторі колективного творіння//Міжнародна науково-практична конференція. Творчість, як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків. Тези доповідей. Житомир, 2005. с10-17
10. Григоровская Л.В. Развитие образного мышления младших подростков средствами музыки. - Дис. ... канд. пед. наук. - Киев, 1990. - 237 с.
11. Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Мысль, 1950.
12. Дункер К. Психология продуктивного (творческого) мышления // Психология мышления: Сб. пер. с нем. и англ.- М.: Прогресс, 1965.- С. 86-234.
13. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. Ред. Пер. О.Шевченко. – К.: Видавництво Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2003. – 503 с.
14. Журавлев И.В. Тело другого: коммуникация и непрерывность // Вестник ВГУ, Серия “Лингвистика и межкультурная коммуникация”, 2004, № 1. – с. 17-22.
15. Ладенко И.С. Интеллектуальные системы и логика. – Новосибирск, 1973.
16. Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах, т.1. – М.: Мысль, 1960.
17. Максименко С.Д. Теоретичні засади психології особистості (генеза нужди) //Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. - Вип. 26, в 4-х томах, том 1.
18. Мещеряков Б.Г., Кирпиченкова Ю.В. Проблема операционализации понятия ведущей деятельности// cd-book/ Творчество: взгляд с разных сторон: тез. докл. и выступлений на Первой международной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения Я.А. Пономарева.- М, 2005.
19. Найденов М.И Проектная психолого-организационная технология как реализация групп-рефлексивной концепции. // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності:науково-методичні та організаційно практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку/ Матеріали міжнародної науково практичної конференції, Донецьк 2005 с 128-134
20. Найденов М.И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Дис. ... канд. психол. наук.— Киев, 1989. - 239 с.
21. Найденов М.И. Экспериментальный комплекс для исследования рефлексивных механизмов дискурсивного мышления //Вопросы психологии 1990 № 1 (депон).
22. Найденов М.И., Найденова Л.А. Некоторые особенности запоминания процесса совместного решения творческих задач //Психология личности и познавательных процессов. Сб. научных трудов. Вест-ник Харьковского ун-та, N337 "Вища школа" Изд-во при Харьк. ун-те, 1989 с. 38—39
23. Найденов М.И., Ю.А. Репецкий Рефлексия как компонент учебной среды //Интеллектуальное развитие общества и новые информацион-ные технологии. Матер. междун. конф. - Новосибирск, 1992 с. 188—192
24. Найденова Л.А. Роль групповой рефлексии в развитии творческих способностей учащихся: дис. ... канд. психол. наук.- Киев, 1993. - 239 с.
25. Найденова Л.А., Григоровская Л.В., Найденов М.И. Конструирование малых творческих задач на материале музыки в целях изучения рефлексии // В кн.: Рефлексивные процессы и творчество. - Новосибирск, 1990.- Ч. 1.- С. 151-153
26. Найденов М.И. Подолання індивідуалістичної редукції в суб'єктному підході: теорія групової рефлексії//Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. - К.: Главник, 2005. -Вип. 26, в 4-х томах, том 3. - 512 с.186-194
27. Найденов М.И. Рефлексивна подія: коаліційність – повнота групових суб'єктів в як складова рефлексивного управління (у друзі)
28. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. – М., 1951.
29. Подьяков А.Н. Психодиагностика интеллекта: выявление и подавление способностей, выявление и подавление способных. //Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2004. № 4. С. 75–80.
30. Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию. – М.: Наука, 1995.
31. Поршнев Б.Ф. Соціальна психологія і історія. – М.:Наука, 1979. – 232 с.
32. Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. – с. 490-509.
33. Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Володиковой. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 368 с.
34. Семенов И.Н. Методика исследования личности в группе при коллективном решении творческих задач // Личность в психологическом эксперименте .- М, 1973.- С. 94-115.

35. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации мышления и саморазвитии личности // *Вопр. психологии.*- 1983.- N2.- С. 35-42.
36. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1947.
37. Созинов, А.А., Аверкин Р.Г., Гринченко Ю.В., Александров Ю.И. Сходное и различное поведение: взгляд «изнутри» и «снаружи» (к проблеме внешнего и внутреннего)// cd-book/ Творчество: взгляд с разных сторон: тез. докл. и выступлений на Первой международной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения Я.А. Пономарева.- М, 2005.
38. Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии // *Вопр. психологии.*- 1985.- N 3.- С. 31-49.
39. Татенко В.А. Предмет и метод психологической науки: субъектная парадигма // *Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко.* – М.: Академический проект: Гуадеамус, 2005. – с. 490-509.
40. Титаренко Т. М. Жизненный мир личности: структурно-генетический подход. - К., 1994.
41. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Из архива Г.П. Щедровицкого. Т.1. – М.: Агентство управленческих технологий, 1995.
42. Щедровицкий Г.П. Коммуникация, деятельность, рефлексия // *Исследование речемыслительной деятельности.* – Алма-Ата, 1974.
43. Элиас Н. Общество индивидов / Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – 336 с.